

УДК 111.6:27-9:378.4(477.411)

DOI: 10.18523/2617-1678.2026.17.73-84

Головащенко С. І.

<http://orcid.org/0000-0003-3416-6140>

ГОСПОДАРСЬКА ЕТИКА У СВИТОГЛЯДНОМУ КОНТЕКСТІ: Частина II: ВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО МОДЕРНУ ДО ВИКЛИКІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ (Матеріали до курсу «Релігійні етоси господарювання та підприємництва»)

У статті висвітлено еволюцію теоретичних рефлексій щодо зв'язку релігійних переконань та економічної активності людини від доби Модерну до викликів сучасності. Фундаментальним етапом стала доба Реформації, яка через концепцію «покликання» (*Beruf*) Мартіна Лютера та подальший розвиток протестантського етосу перетворила працю із засобу виживання на сакральну відповідальність. Це заклало підвалини західноєвропейської буржуазно-ліберальної парадигми, де успіх, ощадливість і професіоналізм стали ознаками божественного обранства. Класична рефлексія Макса Вебера остаточно закріпила розуміння прямого зв'язку між релігійною інтенцією та «духом капіталізму», що визначило домінування західної моделі розвитку на століття вперед. Важливим вектором роботи є звернення до православного культурно-конфесійного контексту господарювання, а також внесок Католицької церкви у відповідь на виклики модерності через формування власної соціальної доктрини та трудової етики. Проте центральною інтелектуальною інтригою рефлексій кінця ХХ — початку ХХІ ст. стає криза цієї західноцентричної моделі та її зіткнення з альтернативними світоглядами. На зміну універсалізму та монізму ліберальної парадигми приходить глобалістичний і мультикультуралістський погляд, що актуалізує досвід «третього світу». У тексті наголошується, що в умовах постколоніального розвитку країни, що не належать до «західного ядра», дедалі частіше звертаються до власних релігійно-культурних джерел. Це зіткнення парадигм виражається у переході від суто фінансових показників до якісних індикаторів людського розвитку: здоров'я, освіти, рівня щастя тощо. Важливим елементом сучасного дискурсу є реабілітація архаїчних форм господарювання, зокрема «економіки дарування» та «антиекономік», що ґрунтуються на солідарності та взаємодопомозі. Такий пошук альтернатив змушує сучасну економічну думку повертатися до живих нехристиянських традицій, розглядаючи їх не як переешкоди прогресу, а як унікальні ресурси для гармонізації глобального співіснування. Таким чином, стаття простежує шлях від легітимації капіталізму через християнський етос до сучасного синтезу теології, філософії та економіки, що намагається відповісти на виклики глобалізації через призму локальних культурних ідентичностей.

Ключові слова: релігієзнавство, релігія та економіка, господарська етика, європейський Модерн, протестантська етика, глобалізація, «економіка дарування», методика викладання.

Вступ

Цим текстом продовжуємо цикл публікацій, які міститимуть навчальні матеріали, створені на основі лекційної частини авторського курсу «Релігійні етоси господарювання

та підприємництва» (Головащенко, 2023), який викладається на Факультеті гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія». Обставини та чинники, що викликали до життя цю навчальну дисципліну та зумовлюють потенціал її роз-

вितку, ми вже проаналізували (Головащенко, 2025). Там само обґрунтовувалася потреба у розширенні наявної джерельної бази для опанування цієї дисципліни. Власне, продовженням цієї справи і стане пропонований далі матеріал, представлений у формі другої частини вступної лекції до названого курсу.

Торкнемося тут низки питань, що завершують ініціацію лекційної частини усього курсу. Розглянемо, зокрема, етапні віхи теоретичної рефлексії проблем взаємодії релігії, етики та економіки — насамперед у контексті європейського цивілізаційного досвіду. Також не залишаться поза увагою еволюції осмислення ролі культури та релігії в економічному житті, викликані глобалізацією та взаємодією європейської й неєвропейських культур протягом минулого й початку теперішнього століть. Відповідно, буде представлено низку текстів і авторів, характерних у цьому сенсі та помітних за останні роки. Не претендуючи на повноту огляду, це стане принаймні тим, про що варто знати вже на мінімальному рівні університетської освіченості. Буде про:

- становлення релігійно-етичних моделей праці в контексті західного християнства, європейського Модерну та зародження політекономії як науки;
- відповіді на економічні виклики модерності з боку Католицької церкви та її внесок до формування релігійно зумовленої трудової етики;
- фундаментальний внесок Макса Вебера в осмислення зв'язку між релігією і економікою;
- православний культурно-конфесійний контекст осмислення праці та господарської етики — у минулому й теперішньому вимірах;
- синтез богослов'я, філософії та економіки у XX–XXI ст., включно з постмодерними концепціями «антиекономіки» та «економіки дарування»;
- про крайні за часом підходи до економіки та нові ідеї альтернативного господарського та соціального розвитку.

Саме таким змістом зумовлена структура основної частини цієї вступної лекції. У висновках же підіб'ємо підсумки, а також стисло схарактеризуємо когнітивну ситуацію, яка нині загалом визначає осмислення нашого предмета. Цим постараємося підготувати студентів до пізнавальних та ідейних викликів, із

якими вони можуть зустрітися, опановуючи різні теми і питання курсу.

Основна частина

Homo religiosus i homo economicus у контексті європейського Модерну. Дослідження мотивації економічної діяльності стало предметом рефлексії і змусило активізувати соціальну, політекономічну думку в лоні західноєвропейської цивілізації (власне, на цій підставі свого часу і виникла дисципліна «політекономія») насамперед у зв'язку з глобальними зрушеннями в економічній взаємодії великих спільнот, верств, «класів» людей, які зазнала європейська цивілізація у добу Модерну (починаючи з ранньомодерної доби). І тут насамперед маємо згадати Реформацію, яка вперше відверто актуалізувала питання єдності *homo religiosus* і *homo economicus*. Ця актуалізація фактично базувалася на залученні до сфери рефлексії і попереднього, середньовічного досвіду, який оформлювався нормативами, запропонованими західним християнством у його «католицькій» версії. Але Реформація, яка поставала на тлі цікавих економічних ранньомодерних ранньобуржуазних трансформацій, уперше спонукала говорити відверто про обов'язкову залежність людини як економічної істоти від людини як істоти релігійної.

У Новий час у європейській культурі дедалі більше усвідомлюється зв'язок між релігійним та економічним вимірами людського буття. Зрушення, започатковані добою Реформації, трансформують уявлення про працю як про сакральну активність. Уперше в історії західної цивілізації релігійна легітимізація економічної діяльності набуває явно вираженого характеру. Так, Мартін Лютер у своїй концепції «покликання» (*Beruf*) стверджує, що кожен фах, ремесло чи виробнича функція є покладеною Богом відповідальністю — отже, джерелом праведності й спасіння. Праця перестає бути лише засобом виживання, вона набуває сакрального змісту. Саме в такому мисленні, що згодом стане основою протестантської трудової етики, народжується моральне виправдання господарської ініціативи, підприємництва, ощадливості й професійної відповідальності.

В одному з досліджень останніх років (Etkind, 2023), промовистими є сюжети, пов'я-

зані з постанням світогляду М. Лютера як ідеолога Реформації. Там варто звернути увагу на соціально-економічні підстави позиції Лютера, пов'язані з його соціальним бекграундом — навіть із персональним зануренням в інтереси певних соціальних груп, класів на певній території в умовах певного типу виробництва, господарювання, економічних відносин. Це здатне буде значно прояснити те, на що згодом звернули увагу деякі західні дослідники, насамперед Макс Вебер (про якого далі йтиметься також). У цьому сенсі Реформація — не лише релігійний, а й економічний зсув. Вона спонукала до рефлексії над роллю людини-господаря як носія нової культурної інтенції.

На підставі осмислення економічного досвіду перших «буржуазних монстрів» XVII–XIX ст., серед яких були Нідерланди, Британія, північна Італія, почасти Франція, Іспанія, згодом Німеччина, низка мислителів зверталася до дослідження мотивації, у т. ч. етичної та релігійної, економічної діяльності. Яскравим виявився приклад одного з основоположників світової політекономії Адама Сміта. Той, серед іншого, схильний був розглядати економічну сферу суспільства з позицій етико-економічного синтезу. Теоретична рефлексія зв'язку етики та економіки знайшла своє оформлення в його працях «*Теорія моральних почуттів*» (1759) та «*Дослідження про природу і причини багатства народів*» (1776). Саме там мислитель намагався поєднати етику з економікою, вбачаючи у «невидимій руці ринку» не лише механізм саморегуляції, а й простір для морального вибору (Smith, 2010; Сміт, 2019).

Коли йдеться про XIX ст., не можемо пройти повз Карла Маркса, з його «*Капіталом*» і низкою раніших праць, де у філософському, соціологічному й політекономічному аспектах розкривалися ідеальні аспекти людської праці та мотиви економічної діяльності як провідного чинника соціально-історичної еволюції людства в цілому. Ґрунтований на матеріалістичному розумінні соціальних процесів етико-економічний підхід Маркса, поставши специфічно ідеологізованим, усе ж таки надав праці статус засадничого принципу людської історії. У цій концепції праця — це вияв родової сутності людини, основа всього соціального буття, джерело відчуження — і водночас шлях до його подолання (Marx, 1975, 1976).

Таким чином, упродовж XVII–XIX століть відбувалася глибока інтелектуальна артикуляція праці як центрального феномена взаємодії людини з реальністю. І релігійні, і світські мислителі визнавали, що саме в праці реалізується взаємодія тілесного, духовного й соціального начал. Це, з одного боку, складні речі для дослідження. А з іншого боку, їх не можна обминути — адже саме вони ініціювали бурхливий ідейно-політичний поступ європейської цивілізації, починаючи з другої половини XIX століття. Цей імпульс відгукнувся і на велику частину століття наступного.

Соціальна доктрина християнства: від енциклік до цілісного етосу. Одним із наслідків такого імпульсу стали, починаючи з 1870-х рр., соціально зумовлені ініціативи Католицької церкви — у відповідь на зростання соціалістичного робітничого руху. Напрямок між капіталом і працею, що зростала в умовах індустріальної модернізації, спонукала церкву до формування відповіді, яка охопила моральний, релігійний і соціально-економічний вимір. Ці відповіді, починаючи з Першого Ватиканського собору, уперше стали принциповою підставою для формування церквою т. зв. соціальної (або соціально-економічної) доктрини — системи принципів, що поєднують християнську етику з проблематикою справедливості, праці та господарювання.

Визначальним моментом у формуванні католицького економічного етосу стала енцикліка *Reverentium Novarum* (1891), яка започаткувала низку офіційних документів, присвячених взаємодії релігії та економіки. У них праця розглядається як шлях реалізації людської гідності, як обов'язок і форма служіння ближньому, а не лише джерело прибутку. Церква, реагуючи на зростання соціалізму та пролетарського руху, прагнула запропонувати альтернативу марксистському світогляду, зосереджену на синтезі духовного і матеріального, індивідуального й суспільного, справедливості й власності.

Виникнувши спочатку в лоні саме світового католицизму, цей феномен зберігає актуальність. І досі кожна папська енцикліка, яка за визначенням є зверненням до усього католицького світу, і опосередковано, до цілого людства, містить важливі моменти рефлексії з приводу взаємодії «людини економічної» та «людини релігійної» (Pontifical Council for

Justice and Peace, 2004; Benedict XVI, 2009; Francis, 2015, 2020). Так католицизм — через релігійно осмислені концепти гідної праці, субсидіарності, спільного блага — намагається запропонувати світові систему, де економіка має бути не самоціллю, а засобом розвитку людини в її цілісності¹.

Макс Вебер: протестантська етика як матриця капіталізму. На початку ХХ ст. з'являються праці відомого німецького соціолога Макса Вебера, які змінили тодішні уявлення як про походження сучасного капіталізму, так і загалом про характер культурно-релігійного впливу на економічну діяльність людства. У своїй знаковій праці «*Протестантська етика і дух капіталізму*», неодноразово перекладеній і перевиданій (Weber, 1930; Вебер, 1994), М. Вебер твердив, що європейський капіталізм своїм походженням і розвитком зобов'язаний трудовій етиці аскетичного протестантизму, передусім кальвінізму, який сутнісно сприяв формуванню особливого типу трудової мотивації. Цей тип дослідник визначив як носія «духу капіталізму».

Зокрема, саме ця етика високо піднесла працю, сакралізувала, освятила її, розуміючи людську працю як священний обов'язок — відповідь на Божественне покликання, як діяльність на Землі, заповідану Богом. Причому тут праця не лише позитивно забарвлюється, базується на вимогах чесності, наполегливості. Тут також формується специфічна мотивація — у тому сенсі, що успішність, продуктивність, прибутковість праці має стати підставою розвитку й саморозвитку самої людини, а не спрямовуватися лише на задоволення власних базових потреб чи отримання лише насолоди, — бо завжди є відповіддю на Божественне покликання. Економічна успішність стала не просто ознакою світської вправності, а знаком «обраності» — підтвердженням Божественного благословення. Така етика формувала людину дисципліновану, ощадливу, відповідальну, котра працює не заради розкоші чи гедонізму, а заради покликання. Прибуток при цьому не є метою сам по собі, а лише наслідком праведного служіння.

¹ Враховуючи відому символічність папських титулатур у католицизмі, також можна припустити можливість цікавих відсилань титулу нещодавно обраного понтифіка — Роберта Прево (Лева XIV) — до постаті та політико-економічної позиції Лева XIII (той був відомий як «папа робітничого класу»).

Цікаво, що Вебер дійшов багатьох своїх висновків не тільки як теоретик, а й як емпіричний дослідник. Аналізуючи (як один з перших у Європі економічних соціологів) умови праці в різних регіонах Німеччини, він помітив: у протестантських районах люди при зростанні заробітку працювали більше, а в католицьких — навпаки, віддавали перевагу вільному часу. Ці спостереження спонукали Вебера до гіпотези про глибинний зв'язок між релігійною культурою та економічною поведінкою. І, попри дискусії, чи існує тут узагалі лінійний зв'язок (врешті, сам Вебер ніколи не наполягав тут на лінійному зв'язку), його вихідні емпіричні дані створили можливість для побудови цікавого дискурсу, з позицій якого взаємодія «людини релігійної» і «людини економічної» була розглянута в новому — й досі актуальному та продуктивному аспекті.

М. Вебер так само був відомий не лише тим, що він говорив про протестантську етику в контексті розвитку капіталізму. Він спробував продовжити екстраполяцію своїх спостережень про зв'язок людини економічної і людини релігійної на досвід інших релігійних традицій. У подальших своїх дослідженнях, зокрема у серії нарисів під загальною назвою «Господарська етика світових релігій» (Weber, 1946, 1951, 1952, 1958, 2002; Вебер, 1998a, 1998b), німецький дослідник спробував вийти за межі західнохристиянського світу й дослідити, чи існували подібні зв'язки в інших культурах. Він проаналізував, зокрема, соціальні інститути та етоси господарювання в буддизмі, конфуціанстві, індуїзмі, юдаїзмі та ісламі — намагаючись зрозуміти, чому саме протестантський світ став ґрунтом для модерного капіталізму.

Таким чином, Вебер, поєднавши емпірію з філософською глибиною, сформував інтелектуальну основу для сучасної економічної соціології. Його концепція вивела на перший план питання: які духовно-культурні чинники формують економічну раціональність?

Православний етос господарювання: від богословських і атеїстичних рефлексій до сучасних розмірковувань над стратегіями цивілізаційного вибору. Згадавши про Макса Вебера, який започаткував рефлексію взаємодії релігійних, етичних та економічних чинників у мотивації до праці, рефлексії трудової етики і ширше — певних ідеальних «культурних

типів», які визначають ставлення людини до економічного буття, ми мали б сказати кілька слів про внесок православних мислителів.

Пошук відповідей на виклик модерності відбувався не лише в межах західнохристиянської традиції. У православному світі важливу роль у формуванні християнської економічної думки відіграв Сергій Булгаков — спершу економіст «марксоїдного» типу, а згодом богослов, філософ, священник. Відповідно, його світоглядна еволюція робить цікаві як його релігійно-філософські та апологетичні праці, так і праці, де він намагався залишатися філософом, який формулював певні політико-економічні ідеї. Унаслідок його інколи називають «православним Максом Вебером» — через свідому відповідь виклику, який створив німецький соціолог. Булгаковим, імовірно, рухала потреба проаналізувати, як саме у східнохристиянському, православному культурному полі проявлялися подібні феномени й відбувалися аналогічні процеси. Адже це ставало важливим саме в контексті розвитку капіталізму в православному світі.

Зокрема, у працях «Народне господарство та релігійна особистість» (1909) та «Філософія господарства» (1912) С. Булгаков намагався синтезувати православну етику з соціально-економічними питаннями початку ХХ ст. Критикуючи вузький матеріалізм, він стверджував, що господарство має релігійний зміст. Праця розглядалася не лише як засіб існування, а і як релігійно-творчий акт, спосіб перетворення світу. Тож релігійна особистість повинна звеличувати працю через творчий підхід, убачаючи в господарюванні поле для реалізації вищого покликання. Адже для Булгакова господарська діяльність є формою соціологічної активності — способом освячення світу, реалізацією людського покликання у творенні. Тут людина виступає як співтворець, що через працю реалізує «логос» — розумну, божественно спроектовану структуру світу. Булгаков, полемізуючи з Марксом, вбудовує духовну тематику в саму суть економічного буття. Це ідея, в якій господарювання є продовженням духовного життя (Булгаков, 1909, 1912, 2011; Bulgakov, 2000).

Маємо обов'язково пам'ятати, що усі такі рефлексії мали виразно антисоціалістичний (антимарксистський) характер, що часто виявлялося через відверту полеміку з соціалістичними (у марксистській версії) ідеями та прак-

тиками. І релігійна ціннісна парадигма обґрунтування буття людини — економічного, соціального, політичного — висувалася як альтернатива соціалістичній ідеї.

Окрім власне православного офіційно-церковного етосу праці і господарювання у зв'язку з працями Булгакова важливими є матеріали, які (вже на марксистських, атеїстичних засадах) розкривали еволюцію етосів господарювання в рамках неортодоксальних рухів православного коріння. Йшлося, з одного боку, про старообрядництво (особливо у т. зв. безпопівських формах), а з іншого — про різні «сектантські» течії «духовного християнства» (молокан, духоборів тощо). Буде показано, як саме в умовах православної цивілізації, панування православного етосу господарського життя ці релігійні групи відіграли дуже своєрідну роль у модернізаційних процесах (Никольський, 1985, с. 165–250; Клибанов, 1960, с. 180–210, 320–350).

Для нашого культурно-цивілізаційного поля це теж є цікавим питанням. Бо тут також проявилися досить парадоксальні речі — зокрема, той факт, що модернізаційні процеси у соціальному, економічному житті, у трансформації згаданих старообрядницьких і «сектантських» спільнот відбувалися у зовні архаїчних, консервативних релігійних формах. Ці, здавалося б, консервативні спільноти часто виявляли якості потужної модернізаційної динаміки: підприємництво, ощадність, взаємодопомогу, трудову дисципліну. Вони виявилися носіями модернізації, у т. ч. модернізації буржуазного типу більшою мірою, ніж офіційна православна церква, яка у церковних формах демонструвала навіть нібито меншу архаїчність. Урешті, ці неортодоксальні рухи православного коріння продемонстрували багато аналогічного з протестантським етосом господарського життя. Такий «парадокс модерності» свідчить про «конвергентну еволюцію» — різні конфесійні форми відповідали на схожі соціальні виклики схожими етичними та господарськими моделями.

Така коеволюція старообрядництва, низки течій «духовного християнства» і деяких течій західного протестантизму (який спочатку вважали явищем скоріше «інвазивним»), створила передумови для дифузії, злиття, синтезу — на підставі близькості етосів праці, господарської діяльності, релігійного осмислення економічного буття людини. Наслідком стало

постання на постправославному ґрунті своєрідно тутешнього євангельського християнства та баптизму — куди були інкорпоровані як ті громади, які генетично походили від західних протестантів, так і ті, які виростили з місцевого неортодоксального християнства. У цих субкультурах етос праці не лише адаптувався до нової економічної динаміки, а й задав їй моральну рамку.

Таким чином, у православному світі теж сформувалися етоси господарювання, які, попри інституційну інертність офіційної церкви, іноді випереджали її в реалізації трудової етики як екзистенційного покликання. Тож, звертаючи увагу на внесок М. Вебера, маємо звертати увагу і на внесок локальних мислителів і дослідників початку ХХ ст.

Пізніший досвід цього століття — особливо у зв'язку з постанням та розпадом комуністичної системи, відбився у цікавих кейсах аналізу впливу східного православ'я на економічний розвиток, рівень щастя та соціальний капітал у деяких посткомуністичних країнах. Ідеться, зокрема, про *Communism as the Unhappy Coming* (2018) — резонансне дослідження, виконане в Лондонській школі економіки Симеоном Дянковим і Еленою Николовою, де аналізується, як православна теологія та культура вплинули на сприйняття ринкової економіки та державних інститутів у Болгарії. Автори досліджують, як саме православні чинники зумовили специфічний шлях розвитку країни порівняно з католицьким чи протестантським світом — у контексті перспектив посткомуністичної модернізації. Вони намагаються мовою цифр та статистики пояснити, як візантійська та православна спадщина сформувала сучасний болгарський менталітет (Djankov & Nikolova, 2018).

Нові горизонти: пропозиції та синтезу посткласичної філософії. Однією з особливостей сучасного теоретизування з нашої теми вже у ХХ ст. став синтез філософії та богослов'я з економічними теоріями в осмисленні економічного буття людини. І цей синтез, з одного боку, був спричинений актуалізацією конфесійно зумовленої рефлексії — насамперед тривалої католицької, початої це з останньої третини ХІХ століття, — і вона ініціювала і протестантське осмислення християнських економічних етосів, які і до сьогодні є найпотужнішими. Але, окрім цього конфесій-

но спрямованого синтезу філософії, богослов'я та економічної теорії, такий синтез був пов'язаний і з філософською еволюцією — зокрема з традиціями постмодернізму, постструктуралізму. На які — і на це теж не варто заплішувати очі — справила певний вплив пост- і неомарксистська «ліва» філософська та економічна думка.

Наслідком стала філософська й культурна критика економічного раціоналізму. «Авангардний» тип рефлексії — як, наприклад, постмодернізм — принципово унікав властивого традиційному раціоналізму різко негативного ставлення до «архаїчних» форм практики та рефлексії — у тому числі і до релігійних. І у зв'язку з цим імпульс для християнської теології теж був натхненний постмодернізмом.

Так, ще в середині ХХ століття одним із найвідоміших авторів цього тренду, які так чи інакше інтерпретували зв'язки економічних теорій і практик із релігією, став Жорж Батай — зокрема у праці «Проклята частка» 1949 року, яку неодноразово перекладали й перевидавали (Bataille, 1988). Французький філософ запропонував там концепцію «загальної економіки», де важливим компонентом є «сакральний надлишок», який обов'язково має стати предметом витрати, дарунка, жертви. Він інтерпретує економічну діяльність як включену в культурний контекст ритуалу — насамперед дарунка та офіри — як «сакралізованих транзакцій». Тож він розглядав світ матеріальних речей не як лише обмежений процесом виробництва, а й альтернативно — як «економіку витрат», «економіку дарування». Така своєрідна «антиекономіка» кидала виклик утилітаризму, підкреслюючи роль надлишку, безкорисливості, трансцендентної, сакралізованої надпродуктивності.

Цей виклик ініціював у ХХ столітті (і на початку ХХІ) підвищення інтересу до проблематики «економіки даріння» як своєрідно «альтернативної» економіки, до дослідження її від архаїчних форм до сучасних. Зокрема, у своєму фундаментальному «*Есеї про дар*» (1925, так само перекладеному й перевиданому) Марсель Мосс стверджує, що подарунки ніколи не бувають «безкоштовними», а є частиною обов'язкового, циклічного соціального обміну, що передбачає своєрідні «три зобов'язання»: дарувати, отримувати і взаємність. Дарування ініціює соціальні стосунки та зміцнює союзи. Забороненою є відмова від подарунка,

адже її вважають відмовою від соціальних зв'язків та дружби. А оскільки подарунки містять духовну силу, це змушує одержувача кожного разу повернути щось рівної або більшої цінності, забезпечуючи продовження обміну на підставі постійно добровільно відтворюваного «взаємного боргу». Ця система створює та зміцнює соціальні зв'язки. Не обмежуючись простим альтруїзмом, вона водночас не є просто економічною транзакцією; дарування подарунків впливає на всі аспекти суспільства — як економічні, так і релігійні, правові та моральні (Mauss, 1966). «Дар» ініціював не лише розуміння обміну з погляду ринкового капіталізму, а й визнання глибокої соціальної, ритуальної та символічної важливості взаємного обміну як дару в різних культурах.

Деякі пізніші тексти, присвячені характеристиці «економіки дарування», продовжують традицію, започатковану Ж. Батаєм та М. Моссом (Hunt, 2005; Yan, 2005). І тут повною мірою спостерігаємо відбиття архаїчних, на перший погляд, мотивів взаємодії «людини економічної» та «людини релігійної».

Раціоналістичні рефлексії щодо ідеальних чинників прогресу націй і людства: конкуренція парадигм і дискурсів. Водночас у цей період розвивалися й раціоналістичні рефлексії зв'язків релігії, культури, етики з економічними процесами — саме як базовою підставою суспільного поступу. Зауважимо, що ці рефлексії виникали в лоні різних (як «правих», так і «лівих») парадигм соціального та економічного мислення — відбиваючи складність і нерівномірність глобального розвитку. Тож буде корисним представити, бодай стисло, палітру позицій, що були артикульовані протягом останніх десятиліть та навіть років і стали предметом як академічного, так і суспільного інтересу.

Своєрідну концепцію «економіки релігії» (або ж «релігійної політекономії») репрезентував відомий американський соціолог релігії Родні Старк у статті *Economics of Religion* (Stark, 2006). У спробі запропонувати нове соціо-економічне бачення релігії (зокрема, виявити причини й закономірності успішності чи неуспішності тих чи інших релігійних організацій), Старк виходив із кількох базових засновків. Серед них: підхід до функціонування релігії як «пропозиції» на духовному «ринку», де попитом є потреба релігійності та панує відповідна конкуренція; погляд на релі-

гійну поведінку й вибір людей як на цілковито раціональні, в тому числі в умовах обміну на ринку. Вибір того чи іншого типу релігійних практик розглянуто з позицій оптимізованого обміну для максимального задоволення релігійних потреб. Класичні ідеї А. Сміта про взаємодію попиту та пропозиції тут застосовані до релігійних груп як колективних підприємств, які опікуються надприродним. Запропонована Старком картина претендує на пояснення глобальних релігійних процесів. Зокрема різна секуляризація в Європі й Америці, де релігійність суспільства залежить саме від того, наскільки активним є релігійний ринок. Окрім своєрідного методологічного підходу, відзначимо тут виразний саме «західний» фокус бачення і радше буржуазно-ліберальний дискурс. Це є важливим з огляду на своєрідність текстів, які розглянемо далі.

Приблизно у цьому ж «правому» спектрі поглядів опиняються для нас тексти з аналізом контексту ширшого — взаємодії економіки та культури як чинників прогресу цілих народів як у локальному, так і глобальному масштабах. Відзначимо тут насамперед досі цитовану працю Девіда С. Ландеса *The wealth and poverty of nations: why some are so rich and some so poor* (Landes, 1998). Автор пояснює економічне зростання або застій тих чи інших країн складною взаємодією культурних цінностей, технологічних інновацій та історичних обставин. Ключовим фактором розвитку постає не географія і навіть не інституції самі по собі — а саме культура, трудова етика. Так, європейські країни добилися успіху завдяки раціоналізму, дисципліні та повазі до праці (які, зокрема, були складовими протестантської трудової етики). Відзначивши важливість для досягнення сталого успіху технологічних інновацій, необхідності адаптації інституцій до мінливих обставин та навіть вплив географії та клімату, Ландес вважає саме культуру найважливішим чинником. Водночас він критикує культурний релятивізм: не усі культури однаково сприяють розвитку. Для прогресу потрібна наука, вільне підприємництво, якісна освіта, повага до приватної власності та справедливі закони. Тож багатство націй є результатом історичних рішень, сформованої власної культури та створених на цьому ґрунті політичних інститутів.

Перегукується з цим книжка Дарона Асемоглу та Джеймса Робінсона *Why nations fail:*

The origins of power, prosperity and poverty (Acemoglu & Robinson, 2013). Успіх чи невдача націй залежать не так від географії чи культури, чи ресурсної бази — як від якості політичних інститутів. Так, існують т. зв. інклюзивні інститути, що забезпечують участь громадян у економіці, насамперед через захист прав власності; саме вони стимулюють інновації та розвиток. Тимчасом як т. зв. ексклюзивні, або екстрактивні інститути контролюються корумпованими елітами, які використовують владу заради власної вигоди; саме вони обмежують свободу, гальмують зростання та породжують нерівність. Щоб нація процвітала, потрібні інклюзивні інститути. Втім, їх неможливо насадити ззовні, примусом чи за чийсь зразком; вони можуть розвинутися зсередини через боротьбу за політичні права та політичну залученість громадян. Тож важливими є політична конкуренція, сильне громадянське суспільство та контроль за владою через її підзвітність.

На іншому фланзі постає критика західної моделі економічного зростання як редукціоністської з боку відомого економіста Амартії Сена, зокрема у праці *Development as Freedom* (Sen, 2001). У концепції А. Сена важливими стають не лише традиційні кількісні показники (як-от ВВП на душу населення), а й індекси людського розвитку, соціального щастя, доступу до базових благ та реалізація широкого спектра свобод (зокрема, свободу жити за власним вибором цінностей, не зосереджуючись на пошуку доходів) та можливостей (сюди він відносить соціальний та економічний захист від крайньої бідності).

Співзвучною є позиція одного із стовпів концепції мультикультуралізму Бхікху Пареха у книжці *Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory* (Parekh, 2006). Автор стверджує, що західна політична філософія не враховує сучасне культурне різноманіття належним чином, пропонуючи критику ліберального монізму. Він виступає за «діалогічно сформований» підхід, де міжкультурний діалог створює спільну, плюралістичну політичну структуру, засновану на взаємній повазі, а не на асиміляції.

Цей підхід став популярним у так званому третьому світі — як альтернатива західній парадигмі зростання — у своєрідному, але також передбачуваному антибуржуазному ключі. Тож проблеми, породжені сучасною

капіталістичною економікою, спричинили пошуки альтернативних підходів — як для вимірювання та оцінювання економічних процесів та їхніх наслідків, так і для розбудови моделей сталого розвитку різних культурних кластерів планети.

Нарешті, дещо компромісною видається позиція, представлена у книжці Пола Кольєра *The bottom billion: Why the poorest countries are failing and what can be done about it* (Collier, 2007). Тут досліджується, чому найбідніші країни світу не можуть досягти прогресу, незважаючи на допомогу та підтримку. Автор стверджує, що ці країни застрягли в циклі бідності та конфліктів, бо кілька взаємопов'язаних факторів перешкоджають їхньому зростанню. У праці визначено чотири основні «пастки», які заважають цим країнам отримати вигоду від глобалізації: громадянська війна, залежність від природних ресурсів, географічний чинник (немає виходу до моря) та слабе управління.

Чому це є важливим для нашого предмета. Попри тематичне розмаїття запропонованих до уваги текстів, роль і значущість релігії як невід'ємної складової культури людства для суспільно-економічного розвитку вимальовується за їх допомогою доволі прозоро. Як бачимо, проблематика взаємодії «людини релігійної», «людини етичної», «людини економічної», яка наприкінці XIX — на початку XX століття базувалася на антисоціалістичному імпульсі, часто у полеміці з марксистською версією соціалізму, наприкінці XX — на початку XXI століття дедалі трансформує свою парадигмальну платформу й відповідні дискурси висловлювання.

З одного боку, зберігається й розвивається традиційний буржуазно-ліберальний дискурс з акцентом на унікальну цивілізаційну роль європейської (в релігійному аспекті юдео-християнської) культури — з відповідною тредовою етикою та політичною культурою. З іншого — ідея взаємодії традиційної економіки (нині з домінуванням капіталістичного укладу) та різних форм «антиекономіки» виразно пов'язується з критикою капіталізму.

Але «стара» критика капіталізму, що базувалася на традиційних соціалістичних ідеях як породженні європейської інтелектуальної культури, тут зустрічається з такою антибуржуазною критикою, яка вже виростає з досві-

ду країн «третього світу» — з їхнім колоніальним і постколоніальним досвідом взаємодії з глобальною капіталістичною системою. Зокрема, з такими її вимірами, як принципово неунікненна (і, можливо, об'єктивно зумовлена) нерівномірність економічного, соціального, політичного розвитку. Звідси пошук альтернативних шляхів розвитку економіки, які передбачали би реалізацію не лише матеріальних чи фінансових критеріїв, а й інших якісних показників людського розвитку: здоров'я, якість освіти, задоволення життям, рівень щастя.

Саме в умовах проблематичності «вирівнювального» розвитку, усвідомленої неможливості наздогнати «старих» лідерів глобальних капіталістичних перегонів шукають шляхів забезпечити необхідний гуманітарний потенціал локальних економік країн «третього світу». У цьому пошуку поживається інтерес до архаїчних форм, зокрема до «економіки дарування». Від досліджень М. Мосса до сучасних концепцій солідарної економіки й соціального підприємництва йдеться про відновлення моделей обміну, що ґрунтуються на довірі та взаємодопомозі. Така взаємодія традиційної економіки і «антиекономік», на перший погляд, альтернативних, із необхідністю зверталася до власного, локального релігійно-культурного досвіду. І це досвід не лише архаїчних культур, а й актуальних досі індуїзму, буддизму, конфуціанства, ісламу тощо. Таким чином, посткапіталістичні уявлення про економіку дедалі більше враховують духовний, культурний, релігійний потенціал — шукаючи нові підстави для людського розвитку в глобальному світі.

Висновки

Проаналізовані підходи — від теологічних енциклік до постмодерних «антиекономік» — засвідчують, що людина економічна ніколи не існувала поза сферою смислів, вірувань, моральних уявлень. Праця — це завжди і матеріальний акт, і духовна дія. А релігія — не лише форма символічного освоєння світу, а й джерело мотивації, структурованої дисципліни та господарського покликання.

У Новий час відбулось артикулювання глибинного зв'язку між господарською активністю та моральними установками. Протестантизм сформував модель, у якій праця — це від-

повідь на Божественне покликання. Водночас політекономія (від Адама Сміта до Карла Маркса) намагалася поєднати аналіз економіки з філософським осмисленням праці як сили історичного поступу. Праця постає як і виробництво, і моральна подія.

Соціальна доктрина християнства постала як альтернатива модерним ідеологіям. Католицька церква розробила системну доктрину, яка запропонувала моральну рамку для економічної поведінки. Трудова гідність, справедливість, загальне благо — базові принципи католицького господарського етосу, що протистоїть як диктатові ринку, так і утопіям радикального соціалізму.

Концепція «протестантської етики» показала, що тип трудової мотивації глибоко зумовлений релігійною культурою. Економічна поведінка не є універсальною чи біологічно заданою — вона виникає в контексті духовного уявлення про працю, успіх, призначення. М. Вебер виявив, що ціннісні системи (аскетизм, ощадливість, самодисципліна) визначають структуру господарської раціональності.

Православна традиція також запропонувала свою візію праці й господарювання — як форми взаємодії людського й Божественного. Через твори С. Булгакова та дослідження неортодоксальних рухів (старобрядництва, духовного християнства) було виявлено, що навіть у зовні консервативних формах можуть виникати модернізаційні імпульси. Підприємництво, відповідальність, взаємна підтримка — ключові риси цього господарського етосу.

У ХХ–ХХІ ст. зріс інтерес до інтеграції економіки з соціологією, філософією, теологією й етикою. Окрім традиційної конфесійної рефлексії, формувалася також позаконфесійна філософська й культурна критика буржуазного економічного раціоналізму, особливо в межах постмодернізму та постструктуралізму. З одного боку, зберігається й розвивається традиційний буржуазно-ліберальний дискурс із його акцентом на унікальну цивілізаційну роль європейської (в релігійному аспекті юдео-християнської) культури — з відповідною трудовою етикою та політичною культурою. З іншого — ідея взаємодії традиційної економіки (нині з домінуванням капіталістичного укладу) та різних форм «антиекономіки» виразно пов'язується з критикою капіталізму.

Але «стара» критика капіталізму, що базувалася на традиційних соціалістичних ідеях як породженні європейської інтелектуальної культури, тут зустрічається з такою антибуржуазною критикою, яка вже виростає з колоніального та постколоніального досвіду країн «третього світу». Звідси пошук альтернативних шляхів розвитку економіки, які відповідали би не лише матеріальним чи фінансовим критеріям, а і якісним показникам людського розвитку — таким, як індекс щастя чи задоволення життям. У цьому контексті релігія повертається як джерело сенсових регулятивів економічного життя.

У ХХІ столітті, в добу глобалізації, посткапіталістичних криз і викликів нерівності, дедалі актуальнішою стає потреба в нових формах осмислення економіки — таких, що враховуватимуть не лише виробництво і прибуток, а й гідність, щастя, солідарність. І саме тут релігійні системи — як джерело духовної

етики та альтернативної логіки взаємодії — постають не архаїкою, а ресурсом майбутнього. Історія демонструє, що локальні етоси — християнський (у різних конфесійних версіях), юдаїстський, ісламський, індуїстський, буддистський, конфуціанський — не просто легітимували працю, а задавали їй нормативну структуру, естетику й онтологічну вартість. Мотивація до праці формувалася на стику тілесного й трансцендентного, розрахунку і служіння, індивідуального успіху і соціальної відповідальності.

Історичний і сучасний досвід свідчить: розвиток економіки не може ігнорувати культурну, релігійну та етичну базу суспільств. У світі глобальної нерівності та ідейного плюралізму потрібні локальні етоси господарювання, здатні поєднувати матеріальний розвиток і гуманітарний потенціал. Релігія тут виступає не антагоністом секулярної економіки, а її можливим союзником у справі гідного розвитку людини.

Список посилань

- Булгаков, С. (1909). Народное хозяйство и религиозная личность. *Московский еженедельник*, 23, 26–38; 24, 17–24.
- Булгаков, С. (1912). *Философия хозяйства: Ч. 1: Мир как хозяйство*. Путь.
- Булгаков, С. М. (2011). Філософія господарства (С. П. Пахомов, Пер. з рос.). УБС НБУ.
- Вебер, М. (1994). *Протестантська етика і дух капіталізму*. Основи.
- Вебер, М. (1998a). Господарська етика світових релігій. Вступ. У М. Вебер, *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* (О. Погорілий, Пер.) (с. 397–436). Основи.
- Вебер, М. (1998b). Напрями і шаблі релігійного заперечення світу. У М. Вебер, *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* (О. Погорілий, Перекл.) (с. 437–478). Основи.
- Головащенко, С. І. (2023). *Силабус з навчальної дисципліни «Релігійні етоси господарювання та підприємництва»*. НаУКМА. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25735>.
- Головащенко, С. І. (2025). Господарська етика у світоглядному контексті: Вступ. Частина I. Праця як метапроблема людського буття (Матеріали до курсу «Релігійні етоси господарювання та підприємництва»). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 16, 75–85.
- Клибанов, А. И. (1960). Реформационные движения в России в XIV — первой половине XIX вв. Наука.
- Николюкский, Н. М. (1985). *История русской церкви*. Политиздат.
- Сміт, А. (2019). *Дослідження про природу і причини багатства народів*. Наш формат.
- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2013). *Why nations fail: The origins of power, prosperity and poverty*. Profile Books.
- Bataille, G. (1988). *The Accursed Share: An Essay on General Economy. Volume I. Consumption*. Zone Books.
- Benedict XVI. (2009). *Encyclical Letter Caritas in Veritate of the Supreme Pontiff Benedict XVI*. Libreria Editrice Vaticana.
- Bulgakov, S. (2000). *Philosophy of Economy: The World as Household* (C. Evtuhov, Transl.). Yale University Press.
- Carrier, J. G. (Ed.). (2005). *Handbook of Economic Anthropology*. Northampton.
- Collier, P. (2007). *The bottom billion: Why the poorest countries are failing and what can be done about it*. Oxford University Press.
- Djankov, S., & Nikolova, E. (2018). *Communism as the Unhappy Coming*. GLO Discussion Paper № 192. Global Labor Organization (GLO), Maastricht.
- Etkind, A. (2023). *Nature's Evil: A Cultural History of Natural Resources*. Wiley. John Wiley & Sons.
- Francis. (2015). *Encyclical Letter Laudato si' of the Holy Father Francis on care for our common home*. Libreria Editrice Vaticana.
- Francis. (2020). *Encyclical Letter Fratelli tutti of the Holy Father Francis on fraternity and social friendship*. Libreria Editrice Vaticana.
- Hobgood, M. E. (1991). *Catholic Social Teaching and Economic Theory*. Temple Univ.
- Hunt, R. C. (2005). One-way Economic Transfer. In J. G. Carrier (Ed.), *Handbook of Economic Anthropology* (pp. 290–301). Northampton.
- Landes, D. S. (1998). *The wealth and poverty of nations: why some are so rich and some so poor*. W. W. Norton.
- Mauss, M. (1966). *The Gift. Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. Cohen & West Ltd. 68-74 Carter Lane.
- Marx, K. (1975). Economic and Philosophic Manuscripts of 1844. In *Marx & Engels Collected Works, Vol. 3*. International Publishers.
- Marx, K. (1976). *Capital: A Critique of Political Economy, Volume 1* (B. Fowkes, Transl.). Penguin Classics. (Reprinted 1990, 1992).
- Parekh, B. (2006). *Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory*. Red Globe Press.
- Pontifical Council for Justice and Peace. (2004). *Compendium of the Social Doctrine of the Church*. Libreria Editrice Vaticana.
- Sen, A. (2001). *Development as Freedom*. Oxford University Press.

- Smith, A. (2010). *The Theory of Moral Sentiments*. Penguin Classics.
- Stark, R. (2006). Economics of Religion. In R. A. Segal (Ed.), *The Blackwell Companion to the Study of Religion* (pp. 47–67). Blackwell Publishing Ltd.
- Weber, M. (1930). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (T. Parsons, Transl.). Allen & Unwin.
- Weber, M. (1946). *From Max Weber: Essays in Sociology* (H. Gerth & C. Wright Mills, Transl., Eds.). Oxford University Press.
- Weber, M. (1951). *The Religion of China: Confucianism and Taoism* (H. H. Gerth, Transl., Ed.; C. K. Yang, Introduction). Free Press.
- Weber, M. (1952). *Ancient Judaism* (H. H. Gerth & D. Martindale, Transl., Eds.). Free Press.
- Weber, M. (1958). *The Religion of India: The Sociology of Hinduism and Buddhism* (H. H. Gerth & D. Martindale, Transl., Eds.). Free Press.
- Weber, M. (2002). The Economic Ethics of the World Religions: Introduction. In M. Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism with Other Writings on the Rise of the West*. Oxford University Press.
- Yan, Y. (2005). The Gift and Gift Economy. In J. G. Carrier (Ed.), *Handbook of Economic Anthropology* (pp. 246–261). Northampton.

References

- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2013). *Why nations fail: The origins of power, prosperity and poverty*. Profile Books.
- Bataille, G. (1988). *The Accursed Share: An Essay on General Economy. Volume I. Consumption*. Zone Books.
- Benedict XVI. (2009). *Encyclical Letter Caritas in Veritate of the Supreme Pontiff Benedict XVI*. Libreria Editrice Vaticana.
- Bulgakov, S. (1909). Narodnoe khoziaistvo i religioznaia lichnost' [National Economy and Religious Personality]. *Moskovskii ezhenedel'nik*, 23, 26–38; 24, 17–24 [in Russian].
- Bulgakov, S. (1912). *Filosofia khoziaistva: Ch. I: Mir kak khoziaistvo* [Philosophy of Economy. Part I: The World as Household]. Put' [in Russian].
- Bulgakov, S. (2000). *Philosophy of Economy: The World as Household* (C. Evtuhov, Transl.). Yale University Press.
- Bulhakov, S. M. (2011). *Filosofia hospodarstva* [Philosophy of Economy] (S. P. Pakhomov, Transl.). UBS NBU [in Ukrainian].
- Carrier, J. G. (Ed.). (2005). *Handbook of Economic Anthropology*. Northampton.
- Collier, P. (2007). *The bottom billion: Why the poorest countries are failing and what can be done about it*. Oxford University Press.
- Djankov, S., & Nikolova, E. (2018). *Communism as the Unhappy Coming*. GLO Discussion Paper № 192. Global Labor Organization (GLO), Maastricht.
- Etkind, A. (2023). *Nature's Evil: A Cultural History of Natural Resources*. Wiley. John Wiley & Sons.
- Francis. (2015). *Encyclical Letter Laudato si' of the Holy Father Francis on care for our common home*. Libreria Editrice Vaticana.
- Francis. (2020). *Encyclical Letter Fratelli tutti of the Holy Father Francis on fraternity and social friendship*. Libreria Editrice Vaticana.
- Hobgood, M. E. (1991). *Catholic Social Teaching and Economic Theory*. Temple Univ.
- Holovashchenko, S. (2023). *Sylabus z navchal'noi dystsypliny "Relihiini etosy hospodariuvannia ta pidpriemnyctva"* [Syllabus for the Study Discipline "Religious ethos of Economic Activity and Management"]. NaUKMA. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25735> [in Ukrainian].
- Holovashchenko, S. (2025). Hospodarska etyka u svitohliadnomu konteksti: Vstup. Chastyna I. Pracia jak metaproblema liudskoho buttia (Materialy do kursu "Relihiini etosy hospodariuvannia ta pidpriemnyctva") [Economic Ethics In A Worldview Context. Introductory Lecture. Part I: Labor as a Meta-problem of Human Existence. (Materials for the Course "Religious Ethoi of Economic Activity and Management")]. *NaUKMA Research Papers. Philosophy and Religious Studies*, 16, 75–85 [in Ukrainian].
- Klibanov, A. (1960). *Reformatsionnye dvizheniia v Rossii v XIV — pervoi polovine XIX vv.* [Reformation Movements in Russia in the 14th — First Half of the 19th Centuries]. Nauka [in Russian].
- Hunt, R. C. (2005). One-way Economic Transfer. In J. G. Carrier (Ed.), *Handbook of Economic Anthropology* (pp. 290–301). Northampton.
- Landes, D. S. (1998). *The wealth and poverty of nations: why some are so rich and some so poor*. W.W. Norton.
- Mauss, M. (1966). *The Gift. Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. Cohen & West Ltd. 68-74 Carter Lane.
- Marx, K. (1975). Economic and Philosophic Manuscripts of 1844. In *Marx & Engels Collected Works, Vol. 3*. International Publishers.
- Marx, K. (1976). *Capital: A Critique of Political Economy, Volume 1* (B. Fowkes, Transl.). Penguin Classics. (Reprinted 1990, 1992).
- Nikolskiy, N. (1985). *Istoriia russkoi tserkvi* [History of the Russian Church]. Politizdat [in Russian].
- Parekh, B. (2006). *Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory*. Red Globe Press.
- Pontifical Council for Justice and Peace. (2004). *Compendium of the Social Doctrine of the Church*. Libreria Editrice Vaticana.
- Sen, A. (2001). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
- Smith, A. (2010). *The Theory of Moral Sentiments*. Penguin Classics.
- Smith A. (2019). *Doslidzhennia pro pryrodu i prychny bahatstva narodiv* [The Nature And Causes Of The Wealth Of Nations]. Nash Format [in Ukrainian].
- Stark, R. (2006). Economics of Religion. In R. A. Segal (Ed.), *The Blackwell Companion to the Study of Religion* (pp. 47–67). Blackwell Publishing Ltd.
- Weber, M. (1930). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (T. Parsons, Transl.). Allen & Unwin.
- Weber, M. (1946). *From Max Weber: Essays in Sociology* (H. Gerth & C. Wright Mills, Transl., Eds.). Oxford University Press.
- Weber, M. (1951). *The Religion of China: Confucianism and Taoism* (H. H. Gerth, Transl., Ed.; C. K. Yang, Introduction). Free Press.
- Weber, M. (1952). *Ancient Judaism* (H. H. Gerth & D. Martindale, Transl., Eds.). Free Press.
- Weber, M. (1958). *The Religion of India: The Sociology of Hinduism and Buddhism* (H. H. Gerth & D. Martindale, Transl., Eds.). Free Press.
- Weber, M. (1994). *Protestantska etyka i dukh kapitalizmu* [The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism] (O. Pohorilyi, Transl.). Osnovy [in Ukrainian].

- Weber, Max. (1998a). *Hospodars'ka etyka svitovykh religij. Vstup* [The Economic Ethics of the World Religions: Introduction]. In M. Weber, *Sociolohiia. Zahal'noistorychni analizy* (O. Pohorilyi, Transl.) (pp. 397–436). Polityka [in Ukrainian].
- Weber, Max. (1998b). *Napriamy i shchabli relihiinoho zaprechennia svitu* [Religious Rejections of the World and Their Directions]. In M. Weber, *Sociolohiia. Zahal'noistorychni analizy* (O. Pohorilyi, Transl.) (pp. 437–478). Polityka [in Ukrainian].
- Weber, M. (2002). The Economic Ethics of the World Religions: Introduction. In M. Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism with Other Writings on the Rise of the West*. Oxford University Press.
- Yan, Y. (2005). The Gift and Gift Economy. In J. G. Carrier (Ed.), *Handbook of Economic Anthropology* (pp. 246–261). Northampton.

Serhii Holovashchenko

ECONOMIC ETHICS IN A WORLDVIEW PERSPECTIVE. PART II: FROM EUROPEAN MODERNITY TO GLOBAL CHALLENGES (MATERIALS FOR THE COURSE “RELIGIOUS ETHOSES OF ECONOMIC LIFE AND ENTREPRENEURSHIP”)

The article explores the evolution of theoretical reflections regarding the connection between religious beliefs and human economic activity, spanning from the era of Modernity to contemporary challenges. The Reformation served as a fundamental stage, during which Martin Luther's concept of “vocation” (Beruf) and the subsequent development of the Protestant ethos transformed labor from a mere means of survival into a sacred responsibility. This laid the groundwork for the Western European bourgeois-liberal paradigm, in which success, thrift, and professionalism emerged as signs of divine election. Max Weber's classical analysis solidified the understanding of a direct link between religious intention and the “spirit of capitalism”, defining the dominance of the Western development model for centuries. An important focus of the article is the exploration of the Orthodox cultural and confessional context of economic life, as well as the Catholic Church's contribution to addressing the challenges of modernity through the formation of its social doctrine and work ethics. However, the central intellectual concern of scholarly reflections in the late 20th and early 21st centuries is the crisis of this Western-centric model and its encounter with alternative worldviews. The universalism of the liberal paradigm is being replaced by globalist and multicultural perspectives that highlight the experiences of the “Third World”. The article emphasizes that, amidst post-colonial development, countries outside the “Western core” increasingly turn to their own religious and cultural roots. This clash of paradigms is expressed in a shift from purely financial metrics to qualitative indicators of human development: health, education, levels of happiness, and trust. A crucial element of modern discourse is the rehabilitation of archaic economic forms, specifically the “gift economy” and “anti-economics” based on solidarity and mutual aid. Such a search for alternatives compels modern economic thought to return to living non-Christian traditions, viewing them not as obstacles to progress but as unique resources for harmonizing global coexistence. Thus, the article traces the trajectory from the legitimation of capitalism through the Christian ethos to a modern synthesis of theology, philosophy, and economics that seeks to respond to the challenges of globalization through the prism of local cultural identities.

Keywords: religious studies, religion and economics, economic ethics, European Modernity, Protestant ethic, globalization, gift economy, anti-economics, teaching methodology.

Подано до редакції / Submitted: 6 березня 2026 р.

Схвалено до публікації / Accepted: 15 квітня 2026 р.

Опубліковано / Published: 31 травня 2026 р.

